

УДК 81'02'161.2.282.82-1Шев

Василь Німчук

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ДО ПРОБЛЕМИ ПРО СТАРОКНИЖНІ ЕЛЕМЕНТИ Й «ДІАЛЕКТИЗМИ» В ШЕВЧЕНКОВІЙ ПОЕЗІЇ*

Т. Шевченко — визнаний основоположник нової української літературної мови. Головними складниками ідіолекту письменника була народна й старокнижна мова.

Поет протягом усього життя не розлучався з церковнослов'янськомовною Біблією. Імовірно, він з дитинства знав напам'ять Псалтир церковнослов'янською мовою.

Т. Шевченко часто бував у храмах на відправах, які також були церковнослов'янськомовні.

Поет був ознайомлений із староукраїнською релігійною поезією зі збірника «Богогласник». Доведено, що Т. Шевченко вимовляв церковнослов'янські тексти на український лад.

Т. Шевченко щедро використав церковнослов'янські лексику й елементи граматики не тільки в перекладах — «перспівах» біблійних текстів, зокрема псалмів, але й у власних поезіях на біблійні та світські теми. Він заснував сакрально-урочистий стиль нової української літературної мови. Коментатори й лексикографи творів Т. Шевченка досить часто неадекватно тлумачать церковнослов'янські його поезії, а в поодиноких випадках і лексеми з рідного діалекту творця. Шевченкова лексика має повністю увійти в реєстр нового академічного «Словника української мови». Настав час для укладання модерного «Словника мови Шевченка». При публікаціях творів письменника варто додавати глосарії слів, які можуть бути незрозумілими нинішньому читачеві.

Ключові слова: церковнослов'янське, діалектизм, Біблія, церковні відправи, староукраїнська орфоенія, словник мови Шевченка.

* Продовження. Початок статті див. у №3, 2015.

16 лютого 1858 року (напевне, час Великого Посту) поет у щоденнику нотував: «... Зашел в собор послушать архиерейских певчих... В архиерейской службе с ее обстановкою и вообще в де[ко]рации мне показалось что-то тибетское или японское. И при этой кукольной комедии читается Евангелие. Самое подлое противуречие [!]" [Ш. V: 154].

Немає сумніву, що Т. Шевченко дуже багато разів побував на церковних відправах й у дні святкування Різдва Христового, слухав і, може, знав напам'ять тропарі (короткий, стислий церковний піснеспів, що передає суть християнського свята): «Рж(с)тво твоє Хр(с)те б́же нашъ, возсіа мірови свѣтъ разума: въ немъ бо свѣздамъ служащїи, свѣздою оучахуса, тебѣ кланатиса *Слнцѣ правды*, и тебе вѣдѣти съ высоты востока: г(с)ди слава тебѣ» [45: 432 зв.] і відповідні тропар та ірмос, що співають на Воскресній утрени: Яко единолѣтний Агнецъ, благословенный намъ вѣнецъ Христось... Пасха чистительная: и паки изъ гроба красное *Правды* намъ возсіа *Солнце* (Канонъ Пасхи, ірмос 4, тропар 2), Утренюємъ оутру глубоку, и вмѣсто мвра пѣснь принесемъ Владыцѣ, и Христа оузримъ, *правды Солнце*, всѣмъ жизнь возсіающа (ірмось 5) [44: 171–172].

Сонце правди — це Син Божий, Ісус Христос, що переконливо ще раз засвідчує тропар на Різдво Богородиці та інші церковні піснеспіви: «Рождество Твое Богородице Дѣво, радость возвѣсти всей вселеннѣй: изъ тебе бо возсіа *Солнце правды* Хр(с)тось Богъ нашъ... дарова намъ животь вѣчний» [44: 124]. Напевне, що Т. Шевченко бував на Літургії в день свята Різдва Пречистої і багато разів чув цей тропар. Пор. ще в акафісті Сладчайшему Господу нашому Ісусу Христу (ікос 12): Ісусе *сонце правды*, освѣти мя [44: 237].

Образ Ісуса Христа як Сонця Правди у візантійській церковній поезії, вочевидь, ґрунтується на висловлюванні пророка Малахії «И возсіаеъ вамъ боащымса имене моего *солнце правды* и изцѣленіе въ крилѣхъ егво: и изыдете и възграете, якоже телцы ѡ(т) оузъ разрѣшени» [8: 1175].

Іменування Сина Божого *Сонце Правди* Т. Шевченко використав у вступі («Шафарикові») до поеми «Єретик»:

... А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами *сонця правди*,
І еретиками
Отакими, як констанцький
Єретик великий»

[Ш.І: 289].

Згодом його Кобзар ужив у поемі «Кавказ»:

Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!»

[Ш.І: С. 346]

Номінацію Сина Божого *Сонце Правди* нині активно вживають у християнських колах, про що свідчить Інтернет, зокрема сайт «Солнце Правды (Шемеш Цедака)». Напевне, це — результат знайомства з церковною поезією. Можливо, в цьому певну роль відіграла й поезія Т. Шевченка.

Чимало тлумачень у науці має відомий вірш Т. Шевченка:

«Світе ясний! *Світе тихий!*
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омуровано
(Премудрого одурено).
Багрянницями закрито
І розп'ятієм добито?
Не добито! Стrepенися!
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!.. Будем брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряті,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!»

[Ш.П: 350]

На думку В. Сімовича, у вірші Т. Шевченка йдеться про світло (просвіта), що несе свободу; за Є. Кирилюком — про освіту; за М. Рильським — про людство тощо. Деякі фахівці вважають, що адресатом поезії Кобзаря є Ісус Христос [30: 344–345]. Здається, Є.М. Кудрицький першим показав джерело образу *світ тихий* — піснеспів на відправі Вечірні [38: 127]: «Свѣте тихій сватыа славы безсмертнагѡ Утца небеснагѡ, сѣгагѡ, блаженагѡ, Иисусе Хр(с)те: пришедше солнца на западь, видѣвше свѣтъ вечерній, поемъ Утца и Сына и Сѣгагѡ Духа, Бога. Достоинъ еси во вса времена пѣтъ быти гласы преподобными, Сыне Божій, животь даай всему міру: егѡже ради весь міръ славить Та» [16: 8].

Є. Кудрицький вважає, що церковний спів-молитва «Свѣте тихій» був відомий Т. Шевченкові ще з дитинства. Але дослідник робить висновки в дусі радянського часу, ніби «асоціативний вплив церковної молитви «Свѣте тихій!» повинен був породити в творчій уяві революціонера-демократа другого етапу визвольного руху ХІХ ст. в Росії рішуче заперечення церковно-християнської ідеології, що він і зробив у поетичному видінні-віщуванні 1860 р. «Світе ясний! Світе тихий!». Мовляв, настане час, коли народ, порвавши кайдани кріпосництва і царизму, визволиться у «новій хаті» післяреволюційного суспільства від релігійної облуди, яку Шевченко викриває в медитації за допомогою гротескних образів побутового використання речей культу.. Тому у медитації Шевченка зникає і звернення «Ісусе [!] Христе!», яке є в церковній молитві...» [38: 129].

Адресатом вірша Т. Шевченка «Світе ясний! Світе тихий!» навряд чи є Син Божий, адже поет у своєму творі тричі звертається до *брата*, зокрема *світа-брата!*

Значення запозиченого з церковної поезії виразу *світе тихий* у досліджуваному вірші наче допомагає зрозуміти сам Т. Шевченко у вірші «Розрита могила», написаному до заслання (1843 р.), який починається словами:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано,
За що мамо, гинеш?..
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває...»

[Ш.І: 252–253].

Напевне, словами «Світе ясний! Світе тихий!» Т. Шевченко звертається до своєї Батьківщини-України. Характерно, що й у вірші «Розрита могила», і в поезії «Світе ясний! Світе тихий!» автор використовує присудкові форми *-но (-то)*, номен *брат (мій)*.

Лексема *багряниця* у цьому творі є символом самодержавства і не належить до церковно-християнської лексики [38: 116]. Пор. *Багряниця* «одежда багряного цвета, первоначально царская» [68: Т. 1, С. 103]. У радянську добу дослідники вірша «Світе ясний! Світе тихий!» в дусі тодішньої риторики зараховували до антирелігійної лірики [38: 115], тоді як він має лише антиклерикальне спрямування [30: 343].

Характерно, що в поезії «Світе ясний! Світе тихий!» Т. Шевченко говорить про нову хату — нову Україну, а в «Заповіті» — про нову сім'ю — оновлений народ Батьківщини.

Із старовинної візантійсько-християнської поезії Т. Шевченко також творчо використав вираз *світ невечерній* (явно книжна форма без *і* в ново-закритому складі — *вечірній*) у фіналі вірша «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм...»:

«І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіє...
Обніміться ж, брати мої.
Молю вас, благаю!»

[Ш.І: 354].

Вираз *свѣтъ невечерній* — напевне, одне з поетичних імен Ісуса Христа — трапляється в багатьох акафістах і канонах святим, зокрема він звучить у відправі в день пам'яті великомучениці Варвари (пісня 5-а): Просвети мя, о Варваро, омраченнаго мглою греховною. и *Светом Невечерним* освятятся, светлая дево, молюся, сотвори» [43 І: 134] та в каноні Великої Суботи (ірмоси, глас 6): Богоавленіа твоєгw, Хр(с)те, къ намъ милостивнw бывшагw, Исаїа *свѣтъ* видѣвъ *невечерній*, изъ нощи оутреневальъ взываше: Воскреснутъ мертви, и востанутъ сущіи во гробѣхъ, и вси земнороднїи возрадуютсѧ» [16: 325].

Духівники словосполуку *невечерній світ* пояснюють як «завжди світлий, непричетний до мороку; що не заходить, вічний» [62: 98]. Пор. ще: *невечерній* «що не має вечора», «що не заходить» [24: 340, 1056].

Із церковної перекладної поезії Т. Шевченко залучив образ *світ не-заходимий* як номінацію Богородиці [18: 17–22].

О *світе* наш *незаходимий!*
О Ти, Пречистая в *женах!*
Благоуханний зельний крине!..

(«Марія») [Ш.ІІ: 313].

Пор. про Ісуса Христа: Вскую ма *ω(т)* ринуть еси *ω(т)* лица твоег*ω* *свѣте незаходимый*, и покрыла ма есть чуждаа тьма окааннаг*ω*; но обрати ма, и къ свѣту заповѣдей твоихъ пути моа направи, молюса. Ця *Пісня 5-а. Ірмос* відповідного Канону використовується в різноманітних церковних відправах, зокрема в Парастасі, Чині похорону тощо, у Службах святим, наприклад, страсотерпцям князям Борису (Романові) і Глібові (Давиду).

У цитованих вище церковнослов'янських текстах лексемах *свѣтъ* і відповідно у творах Т. Шевченка «світ ясний, тихий», «*світ* невечерній», «*світ* незаходимий» означає не «земна куля з усім, що існує на ній; всесвіт», як це написано в «Словникові мови Шевченка» [69 ІІ: 231], і як нині сприймає це слово звичайний читач-українець, а «світло» (!), що слушно й відбито в академічному «Словнику української мови» [70 ІХ: 84].

Зазначимо, що вираз *в женах* «між жонами, жінками» взято зі щоденної молитви: «Богородице Дѣво, радуйся, Благодатная Маріє, Господь съ Тобою: благословенна Ты *въ женахъ...*» [44: 24]

Перлина Шевченкової духовної поезії-молитви — вступ до поеми «Марія» насичений церковнослов'янізмами:

«Все *упованіє* мое
На Тебе, мій пресвітлий *раю*,
На *милосердіє* Твое,
Все *упованіє* мое
На Тебе, Мати, *возглагаю*.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Воззри, Пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. *Подай* їм силу
Твого мученика-Сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.
Достойно пѣтая! *Благаю!*
Царице неба і землі!
Вонми їх *стону* і пошли
Благий к о н е ц ь, о *Всеблагая!*
А я, незлобний, *воспою*,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим, і веселим

Святу доленьку Твою,
А нині плач, і скорбь, і сльози
Душі убогої — убогий
Останню лепту подаю»

[Ш.І: 311]

Численні номінації Божої Матері, що їх Т. Шевченко використав у вступі до поеми «Марія» — *Пренепорочная, Благая, Всеблагая, Пречистая, Достойноітая*, спостерігаємо в акафістах і молебнях до Богородиці та інших церковних відправах. Наприклад, в Акафісті до Пресвятої Богородиці, з якого Кобзар узяв епіграф до поеми «Марія» — «Радуйся Ты бо обновила еси зачатия студно» [44: 283], — є така номінація Божої Матері: *О всепътая Мати*, рождашая всѣхъ святыхъ Святѣйшее Слово! [44: 286] Пор.: ще «Богородительнице Дѣво... вѣрныхъ утверждение, едина *Всепътая*» (Канонъ молебный ко Пресвятѣй Богородицѣ) [44: 262], «Іерей: Изрядно о Пресвятѣй, *Пречистѣй*, Препоблагословеннѣй... Приснодѣвѣ Маріи.

Ликъ: Достойно есть, яко воистинну блажити Тя Богородицу, присноблаженную и *пренепорочную* и Матерь Бога нашего...» (Божественная Литургія святого Іоанна Златоустаго) [44: 103], «За всѣхъ молишися *Благая...*» (Параклись ко ... Б(д)цѣ) [46: 260].

Композит *достойноітая* фіксується у 8-ій пісні Канону Успіння Святої Анни¹: *достойнопетая* Анно, темже ты почитаем, вернии, во веки. Пор. ще: «Но, о *многопѣта* Мати, не в(т)ступай...» (Успеніє пресв. Богородицы, на Великой Вечерни) [16: 572].

Номінація Богородиці Цариця Неба і Землі² також має церковно-поетичне походження.

Церковнослов'янізми Т. Шевченко вживав протягом усього творчого життя. Особливо вони помітні у його поезії після заслання, зокрема в поетових «молитвах» і творах на історичну тематику: «Свою ти силу *ниспошли...*» («Молитва») [Ш.ІІ: 337], «Трудящим людям, *Всеблагий...* Свою Ти силу *ниспошли*. А *чистихъ сердцемъ*? Коло їх Постав Ти ангели свої, Щоб чистоту їх *соблюли*» («Царів, кровавих шинкарів...») [Ш.ІІ: 338] (пор.: Блажени *чистіи сердцемъ*, яко тії Бога узрятъ [8: 1289; 44: 87]), «А *доброзиждущим* рукам... Святу ю силу *ниспошли...* А всім нам вкупі на землі *Единомыслие* подай і братолюбіє пошли» («*Злоначинающихъ* спіни...») [Ш.ІІ: 339].

Композити *доброзиждущий, злоначинающий* (хоч їх можна потрактувати і як сполуки прислівників із дієприкметниками), можливо, є Шевченковими авторськими новотворами, скомпонованими за книжними й живомовними зразками.

Треба добре знати Новий Завіт, щоб зрозуміти вираз *овня шкура* у поемі «Єретик» Т. Шевченка:

¹ Пор.: Інтернет, пошук у Google: Канон Успения святой праведной Анны.

² Пор.: Інтернет, пошук у Google: Царица неба и земли.

Молітеся! люті звірі
Прийшли в овніх шкурах
І пазурі розпустили...
(«Єретик») [Ш.І: 295].

Він базується на Христових словах за Євангелієм від Матвія: Внемлите же в(т) лживыхъ пророкъ, иже приходятъ къ вамъ во одеждахъ овчихъ, внутрь же суть волцы хищницы (Мт. VII, 15) [8: 1292]. Однак у жодній із основних редакцій Євангелія або списку Святої Книги у відзначеному місці немає прикметника *овній* «баранячий» [25: 43] (ад'єктив від давнього *овнь* «баран»). Чи відомий фразеологізм модифікував сам поет, чи звідкись запозичив, потрібно дослідити окремо. Пор. ще:

Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!
(«І мертвим, і живим...»)
[Ш.І: 350].

Варто додати, що в поемі «Єретик» наявні перекладені українською мовою слова розп'ятого Ісуса Христа, які поет уклав у вуста вмираючого Івана Гуса:

... І димом
Праведного вкрило.
«Молітеся! Молітеся!
Господи, помилуй,
Прости ти їм, бо не знають!...»
Та й не чути стало!
(«Єретик») [Ш.І: 295].

Пор.: И егда прїидоша на мѣсто, нарицаемое лобное, ту распаша его... Ійсъ же глѣше: *вѣче, в(т)пусти имъ: не вѣдатъ* бо что творять (Л. XXIII, 33–34) [8: 1395].

Т. Шевченко так добре знав церковнослов'янську мову, що міг komponувати нею цілі сполуки:

«Язви язык мій за хули
Та язви мира ізціли...»
(«Єретик») [Ш.І: 291]

(останню фразу поет міг залучити з якогось нез'ясованого джерела).

Чудове знання церковнослов'янської мови він виявив також у вірші «Умре муж велій».

Т. Шевченко вживав церковнослов'янізми, церковнослов'янські фрази не лише в художній творчості, а й у різних життєвих ситуаціях. Наприклад, у листі до А.О. Козачковського від 14 квітня 1854 р. просив: *Вонми гласу моленія моего...* пришли мені текст «Слова о полку Игоря» [Ш.І: 79]. Звичайно, Т. Шевченко знав цей вираз зі 140-го Псалма, який читається (співається) на Вечірні в храмі. Пор.: Г(с)ди, воззвахъ къ тебѣ, оуслыши ма: *вонми гласу моленїа моего*, внегда воззвати ми къ тебѣ [8: 765; 44: 61].

Як відомо, Т. Шевченко дуже цікавився українською старовиною, навіть перебуваючи на засланні. У згаданому вище листі від 14 квітня 1854 р. до А.О. Козачковського поет писав: «Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний язик «Слово о полку Игоря». Так нема в мене подлинника, а перевода читать не втну. Так от що я думаю. У вашій семінарській бібліотеці певне єсть издание Шишкова або Максимовича «Слово о полку Игореві» [!], перевод с текстом, то ти... попроси... списать для мене один екземпляр з переводом текст сієї невеликої, но премудрої книги... *Вонми гласу моления моего...* пришли мені текст «Слова о полку Игоря», а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те «Слово», переведено на наш задушевний, прекрасний язик» [Ш. VI: 79]. Пор. про це ж у листі 1 травня 1854 р. до О.М. Бодяньського [Ш. VI: 79]. Чомусь тоді «Слово о полку Игореві» Т. Шевченкові не надіслано.

Працю над давньою поемою Т. Шевченко розпочав після заслання, на волі. 1860 р. він зробив переспіви двох уривків зі «Слова» — плачу Ярославни й опису битви на річці Калці [Ш. II: 342–343, 344, 345].

Можливо, Т. Шевченко працював із «Словом» уже в кінці 1859 р. Допускаємо, що образ-вираз *крикне кара* — *Що крикне кара* невсипуща, *Що не спасе їх добрий цар...* («Осія. Глава XIV») [Ш. II: 333], — навіяний «Словом о полку Игореві», у якому читаємо: *О! далече зайде соколь, птицъ бья ко морю: а Игорева храбраго пльку не крѣсити. За нимъ кликну Карна и Жля поскочи по Руской земли... Жены Рускія въсплакашась...*» [29: 20]. Перед цим у давньоукраїнській поемі описано битви на річці Каялі (Калці) [29: 17–19], яку «переспівав» Т. Шевченко у поезії «З передсвіта до вечора» [Ш. II: 345].

Перші видавці «Слова», а за ними — багато дослідників поеми XII ст. вважали, що слова *Карна* і *Жля* — зіпсовані форми імен половецьких ханів. Далеко пізніше, ніж, як ми думаємо, Т. Шевченко, В. Міллер допустив, що *карна* може бути спотворенням лексем «кара, карание, карьба» [61 III: 23].

Напевне, «Слово о полку Игореві» спонукало Т. Шевченка в «Подражанії 11 псалму» вжити незвичну в живій мові словоформу *понице*:

«...Возвеличу
Малих отих рабов німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І *понице*,
Неначе стоптана *трава*,
І думка ваша, і слова.
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнілі, словеса
Твої, о Господи, такі»

(«Подражаніє 11 псалму»)
[Ш. II: 281].

Пор. у «Слові о полку Игореві»: уныша бо градомъ забралы, а веселіє *понице*; Унылы голоси, *понице* веселіє; *Ничить трава* жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось [29: 22, 34, 18–19].

У «Словнику мови Шевченка» вихідною формою для *понице* обрано *поници*, що трактується як «слов'янізм» [69 II: 122]. Насправді тут наявне давньосхіднослов'янське дієслово *пони-цати*, *-чоу*, *-четь* «схилляти, поникати» (пор. і *пониц-ати*, *-оу*, *-ить* [66 VII: 171], пор. також ст.-сл. *поникнѣти*, *поницати* «поникнути головою») [6 III: 162]. Вжито Т. Шевченком слово корелює з сучасним українським *поникнути*, *поникати* [70 VII: 161], але в поета *понице* — форма майбутнього часу, а в «Слові о полку Ігоревім» — *понице* — форма аористу.

Необхідно наголосити, що ремарка-термін *слов'ян[ізм]* замість *церк[овно]слов'ян[ізм]* на позначення відповідних лексем нині є застарілим. Уважніше треба застосовувати позначку *церк[овне]*, як, наприклад, при слові *сикер* «хмільний, п'янкий напій» [69 II: 247], адже ця реалія не є річчю церковного вжитку.

Звичайно, при укладанні нового словника Шевченкової мови необхідно буде виправити помічені й інші недогляди й помилки. Наприклад, у двотомному «Словнику мови Шевченка» ми виявили фіктивну форму чоловічого роду вокабули — *маній* із цитатою з поезії «Кума моя і я»: «І хор по *манію* лакея, Чи то жерця: «Во Іудеї Бисть цар Саул». Потім хор Ревнув з Бортнянського» [69 I: 393]. Правильна вихідна форма — *маніє* (іменник середнього роду), пор.: «*Маніє* — мановение, знак, сделанный без слов, напр., миганием очей, киванием головы или др. к.-л. образом» [62: 88]. Досліджуване церковнослов'янське слово (*маніє*) ввійшло в російську літературну мову, але в Т. Шевченка тут — церковнослов'янізм, як і інші слова в цьому вірші — *Єлей* і *миро* принесли... жрець Ізиди... *длань* свою простер... «Во Іудеї бисть цар Саул» [Ш.ІІ: 371].

Відомо, що Т. Шевченко використовував не тільки старовинні лексичні, але й граматичні засоби. Зупинимось лише на деяких.

Як староукраїнський книжний елемент трактуємо флексію *-іє(-іє)* у називному-знахідному відмінках множини прикметників усіх родів (про походження цього закінчення див. [19: 104–406]): *Святіє* Божії міста («Буває в неволі іноді згадаю») [Ш.ІІ: 225], Кастрати *німіє*, Христові воїни *святіє*; Хвала вам, душі *молодіє!* Хвала вам, лицарі *святіє!*; *Святіє* вивезли тіла («Неофіти») [Ш.ІІ: 245, 254, 257], Ішли цигане. А йдучи, Звичайне, *вольніє*, співали («Відьма») [Ш.ІІ: 265], Неначе срібло куте, бите І семикрати перелите Огнем в горнилі, словеса Твої, о Господи, такії. Розкинь же їх, твої *святіє*, По всій землі («Подражаніє 11 Псалму») [Ш.ІІ: 281], «...Підняла На той Фавор свої *святіє* Очиці *кроткіє* Марія; І словеса його *святіє* На серце падали Марії; Не вас мені, сердешних, жаль Сліпі і *малиє* душою, А тих, що бачать над собою Сокиру, молот і кують Кайдани *новіє*; Полились на цямрину *святіє* слъози Тай висохли; Його любили *Святіє* діточки... До його бігали малії. Отож прибігли. — О святії! *Пренепорочніє!* — сказав... («Марія»)» [Ш.ІІ: 314, 315, 317, 323, 327]. Єлей Потік у черево чернече! А ви, *святіє* предотечі, По всьому світу розійшлись... Умруть Ще *незачатіє* царята... («І Архімед, і Галілей») [Ш.ІІ: 353].

Бачимо, що поет найчастіше вживав форму називного-знахідного з флексією *-иє (-іє)* прикметника *святий*, але і в інших ад'єктивах вона надає лексемам емоційного забарвлення. Це закінчення автор часто використовує паралельно із народним *-її*.

Досліджуваний елемент представлений головню в поезіях другого періоду творчості Т. Шевченка, але трапляється і в творах першого періоду: Не мені, Великий Господи, простому Судить *великіє* діла Твоєї волі («Єретик») [Ш.І: 291].

З метою стилізації під старожитність через церковнослов'янську мову Т. Шевченко у вірші «Кума моя і я» вживає книжну форму прийменника *в* — *во* та стару форму минулого часу — аорист (3 ос. однини) дієслова *быти*: «*Во* Іудеї *Быть* цар Саул» [Ш.ІІ: 371].

Завершуючи свій неповний розгляд старокнижних елементів у мові Т. Шевченка, подамо ще один приклад віртуозності у використанні церковнослов'янізмів у післязасланневий період творчості Кобзаря. Показовим щодо цього є поезія «Осія. Глава XIV. *Подражаніє*»:

Погибнеш, згинеш, Україно...
Бо довго *Довготерпеливий*
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою *утробу*.
І *рек во* гніві: — *Потреблю*
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. *Во* злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача *м а т е р н ь о г о* плача
Исполню гради і поля,
Да зрить розтленная земля,
Що я *Держитель* і все бачу.
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю — хату; *опочий*,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи *синовні* несучи.
Спочивши, *скорбная*, скажи,
Прорци своїм *лукавим чадам*,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх *безчестіє*, і зрада,
І *криводушіє* огнем,
Кровавим, *пламенним* мечем
Нарізанім на людських душах,
Що крикне кара неvspипуша,
Що не спасе їх добрий цар...
І на хресті отім без ката
І без царя вас, *біснуватих*,
Розтнуть, розірвуть, розіпнуть,
І *вашей кровію*, собаки,
Собак напоять...
І додай
Такеє слово їм додай,

Без *притчі*. — Ви, — скажи, — зробили
Руками *скверними* створили
Свою надію; й *речете*...
Скажи їм ось що: — Брешуть боги,
Ті *ідоли* в чужих *чертогах*,
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не *ветхе[є]*, не *древле* слово
Розтленне, а слово нове...

[Ш. II: 332–333]

Діячі Української автокефальної православної церкви вважали за можливе інкорпорувати Шевченкові переклади псалмів і оригінальні тексти в Богослужіння. У виданій 1927 р. Всеукраїнською православною церковною радою «Святкової і Загальній Мінеї українською мовою» у розділі «Служба Божа на Свято «Другої Покрови», цебто Образа Божої Матери «Нерушима Стіна» в Київсько-Софійському Соборі й Відродження Єпархії Української Автокефальної Православної Церкви всецерковною висвятою в цьому соборі 10/23 жовтня Митрополіта УАПЦ» зазначено: «Вечірня. *Замість пс. 103, після «Прийдіть, поклоніться», можна співати пс. 132 в перекладі Т. Шевченка, або читати*

Псалма 132.

Чи є що краще лучче в світі,
Як у купі [!] жити...
Отак братів благих своїх
Господь не забуде, —
Воцариться в домі тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віку й до віку.

Велика єктенія.

Псалма 1.

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого...
Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть»

[63а: 48].

«*Слава... Господи!.. бо через здійснення рук Твоїх Матери в молитві до Тебе... зійшла благодать Твоя... Вислухай нас, Господи!*

І нині...

Все упованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю...
На Тебе, Мати, возлагаю...
Достойно пітая! Благаю,
Царице неба і землі,
Воньми їх стону і пошли
Благий кінець, о Всеблагая»

[63а: 49].

Т. Шевченко використовував церковнослов'янськи не лише в художній творчості, а й у різних життєвих ситуаціях. Наприклад, у цитованому вже листі до А.О. Козачковського від 14 квітня 1854 р. писав: «Вонми гласу моления моего... пришли мені текст «Слова о полку Игоря»» [Ш. VI: 6, 79]. Звичайно, Т. Шевченко знав цей вираз із 140-го Псалма, який читається (співається) на Вечірні в храмі. Пор.: Г(с)ди, возвахъ къ тебѣ, оуслыши ма: вонми гласу моленїа моегw, внегда воззвати ми къ тебѣ [8: 765; 44: 61].

Маємо всі підстави твердити, що ніхто з українських письменників, у тому числі й класиків, не використав у своїй творчості так повно елементи староукраїнські і українсько-церковнослов'янські для створення урочистого звучання (часом — іронічного) слова, як Т. Шевченко, тому поета можна назвати засновником урочистого стилю новоукраїнської літературної мови.

Головним джерелом церковнослов'янських елементів для Шевченка було Святе Письмо, особливо — Псалтир, та церковна поезія, що звучала на різних відправах (Богослужбах).

Найбільше насичені церковнослов'янськими Шевченкові поезії з релігійною тематикою та «переспіви» Псалтиря, «подражання» старозавітним пророкам.

Кількість церковнослов'янських зростає у другий період творчості поета.

Напевне, завдяки Т. Шевченкові в українському сакральному («священному») стилі прикметники вживаються й у постпозиції — після іменників, зберігаються залишки форм давнього перфекта, особливо — у другій особі однини (типу *звів еси*), функціонує форма другої особи множини наказового способу на *-те* (без редукції кінцевого *e*, тобто *-ть*) (типу *порвите*), чимало старовинних лексем.

Беручи участь у роботі Археографічної комісії, Т. Шевченко об'їздив чимало поселень в Україні (ойконімія — багата), тому чув українське живе слово в його говірковому розмаїтті. Імовірно, поет інтуїтивно відчував, що треба творити мовою, зрозумілою для більшості українців, оминаючи вузьколокальні елементи. Т. Шевченко не міг опиратися на вироблену норму нової української літературної мови, яка в період його життя перебувала в процесі формування. З огляду на це ми говоримо про діалектизми в його творах із погляду нашого часу, отже, умовно.

Варто зіставити Шевченкові мовні варіанти, зокрема морфологічні типу *по селах* — *по селам*, *на морі* — *на морю*, *літає* — *літа* тощо, з їхніми теперішніми ізоглосами.

Як видно з мапи «Місця перебування Т.Г. Шевченка», вміщеній у двотомному «Шевченківському словнику», поет перебував в окремих містах, що відіграли помітну роль в історії України, розташованих на території південно-західного наріччя (Волинь, Західне Поділля), у багатьох поселеннях на терені північного (Лівобережне Полісся) та південно-східного наріччя (Середня Наддніпрянина — Правобережжя, Лівобережжя, Полтавщина) української мови [76 II: 115–118].

Поодинокі лексеми, вжиті Т. Шевченком, потребують окремого вивчення їхньої семантики. На нашу думку, до таких належить дієслово *одволодати* в поемі «Наймичка»:

«Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве *одволали*
Трохима-діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло»

[Ш.І: 335].

У словнику за ред. Б. Грінченка дієслово *відволати* протлумачено як зв'язане у певних виразах і в супроводі з попереднім коментарем. Для уникнення неточностей, чогось суб'єктивного в перекладі тлумачення це джерело цитуємо без перекладу: «Первоначально значило: отозвать, теперь употребляется в выраж. **Біду відволати** — Избавиться от беды. *Мені тебе хоч жалко, мила, біди не можна [!] одволать*. Греб. 339. **Відволати** или **відволати від смерти**. Спасти от смерти, отходить. *Бабусю Настю поховали і ледве, ледве одволали Трохима діда*. Шевч. *Він мене од смерти одволав*. Рудч. Ск. І. 128» [68 І: 207].

Вочевидь, під впливом словника української мови за ред. Б. Грінченка вокабулу *одволати* у «Словнику мови Шевченка» пояснено: «Врятувати від смерті» [69 ІІ: 14].

Академічний «Словник української мови» містить інше тлумачення поетового *відволати* — «вилікувати тяжкохворого старанним доглядом» (далі цитата з «Наймички») [70 І: 566].

Напевне, не без впливу коментаря у словнику за ред. Б. Грінченка А.П. Критенко етимологізує *відволати* в одній статті з *волати* «кричати, голосно кликати» [26 І: 417].

На нашу думку, дериват *відволати* і семантикою, і етимологією щільно пов'язаний із поширенішим дієсловом *відволодати* «заст. Привести до свідомості... // Вилікувати важкохворого старанним доглядом» [70 І: 567]. Пор.: *відволодатися* «видужати» [70 І: 567]. А дериват *відволодати* входить до етимологічного гнізда *волод-ити* [26 І: 419].

Форма *відволати* виникла внаслідок деетимологізації дієслова *відволодати* і зближення його із дієсловом *волати* «кричати, кликати». Цьому сприяло народне вірування (знаємо його з Закарпаття) про те, що криком, голосним плачем (голосінням) можна померлу людину повернути до життя «з того світа».

Пояснення дієслова *одволати* у «Словнику української мови» точніше передає значення лексеми в поемі «Наймичка», ніж тлумачення в «Словнику мови Шевченка».

У мові Т. Шевченка привертає увагу один малодосліджений елемент (конструкція?, слово?), який досі не має задовільного пояснення. Він виступає двох творах поета — у поемі «Чернець»:

Іде козак. — Ох, літа! літа!
Що ви творите? *На томе ж*
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак...

[Ш.ІІ: 50]

та у вірші «Осія. Глава XIV. Подражаніє»:

І не сховається; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережують вас *на томе ж*,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть...

[Ш.ІІ: 333]

Щодо написання, пор. рукою Т. Шевченка в «Малій книжці»: «на *тотежъ* Старый ударивъ...» [Ш. М.кн.: 112] та рукою І.М. Лазаревського в «Більшій книжці»: «Підстережуть васъ *на томежъ*...» [Ш. Б.кн.: 285].

Тим не менш із правописом (і розумінням змісту) досліджуваного слова шевченкознавці здавна мали проблеми. Так, у двотомному академічному виданні творів Т. Шевченка за ред. С. Єфремова й М. Новицького (К., 1927) у поемі «Чернець» написано:

«*На то-те-ж*
Старий ударив в закаблуки...»

[ІІ:],

а у вірші «Осії. Глава XIV. Подражаніє» спостерігаємо:

«...а люди
Підстережуть вас *на то те-ж*
Уловлять, і судить не будуть...»

[ІІ: 349].

Знаний дослідник Шевченкової мови В.С. Ільїн твердив, що у творах Кобзаря до безсумнівних діалектизмів належить, зокрема, прислівник *на томеж*, значення якого він не розкрив (після відповідної структури автор поставив питальний знак: *на томеж?*) [33 І: 220]. Діалектизмом вираз *на томеж* у Т. Шевченка визнає лінгвіст фахівець-шевченкознавець П.Д. Тимошенко [74: 37].

Проте прислівник *натомеж* (обґрунтування такого написання дамо далі) не є вузько локальним словом. Він широко засвідчений у багатьох творах І. Нечуя-Левицького, зокрема в повісті «Хмари»: «Марта ... знала, що Воздвиженський дуже погано грає в карти... Вона сіла невесела й все поглядала на той столик, де грав у карти Воздвиженський. Як *на томе ж* Воздвиженському дуже не йшла карта того вечора. Він сердився, вгонивсь в азарт і тим ще більше програвав» [50 ІІ: 55]; «Дашкович... розпочав розмову з Радюком... — І я так думаю... притакував Радюк... Він бачив, що Кованько сів... коло Ольги... А Дашкович, як *на томе ж*, все розвивав перед ним свою теорію, радіючи, що знайшов важливого слухача» [50 ІІ: 215].

Автори «Словника мови Шевченка» створили вокабулу *тотез*, яку пояснили: «У спол. на **тотез** — зненацька» [69 II: 342]. Її немає у великому академічному «Українсько-російському словникові» [75 VI: 81].

Лексему *тотез* виділяють також автори академічного «Словника української мови», що дають таке ж, як і в «Словнику мови Шевченка», тлумачення виділеної лексеми: «Тотез, *присл., перев. у спол. з на, діал.* Зненацька» [70 X: 212], ілюструючи його цитатою із Шевченкової поезії — «Осія. Глава XIV».

«Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського містить дві окремі статті — I. *На то тез*, *adv. und dazu, überdies; eben, just, gerade* «до того (цього)», «крім того, у додаток», «якраз, саме, якраз, навмисне» з покликанням на празьке видання 1876 р., «Кобзаря» Т. Шевченка [27: 497].

II. *Тотез* = якби нарочно *wie zu Fleiss, wie vorsätzlich* (тобто «навмисне») з покликанням на словник К. Шейковського і твори Нечуй-Левицького [27: 978]. Пор. у К. Шейковського: *Тотез* только в выражении *як на тотез* = как нарочно. Очы злыпалысь як на *тотез* наче карюком прымазани (Нч. 235) [77 V: 73].

Жодного орфографічного варіанта структури *на то тез*, *тотез* і под. нема у реєстрі словника за редакцією Б. Грінченка.

Написання *на тотез* спричинило появу вокабули *тотез* в «Конкорданції поетичних творів Тараса Шевченка (ред. й упорядкування О. Ільницького та Ю. Гавриша)» [1: 1854].

Як покажемо далі, досліджуваний елемент — прислівник, тому правильне його написання — *натотез*. Орфографему *натотез* закономірно застосовано в «Етимологічному словнику української мови» [26 V: 610]. Вона поширена також у матеріалах Інтернету.

Давно викликало сумніви і тлумачення *натотез* як «зненацька». Рецензент «Словника мови Шевченка» М. Пилинський уважав, що надруковане в ж. «Українська мова» пояснення переконливіше [54: 91]. У консультації цього журналу про *натотез* сказано, що в Т. Шевченка «вираз цей значить «а крім того, а ще й до того»... На тотез виникло з сполучення на то тез, але в який саме спосіб — точно встановити тепер не можна за браком додаткового матеріалу» [74б: 71].

Звертаємо увагу на те, що І. Нечуй-Левицький уживає *натотез* майже завжди в поєднанні зі сполучником *як* — *як натотез* — із значенням «як на біду; як на лихо». Пор. у цього ж письменника: «Хліб вийшов липкий, з закальцем на два пальці. *На біду* й борщ вийшов недобрий... *Як на лихо*, Лаврін, жартуючи, взяв та зліпив з м'якушки коника, поставив його на столі...» [49 I: 267].

Лексема *тотез* засвідчена також із семантикою «те саме»:

Усе *тотез*: відколи час спинився
(обмерз і скляк і став жалкий, як скрик,
світ у вікні ані поворушився)

[72: 552].

Прислівник *тотеж* із цим значенням етимологізується просто: застигла форма середнього роду вказівного займенника *тот* «той» (редуплікація праслов'янського **тъ*) і частки *ж* < *же*. Етимологія адвербіального утворення *натотеж* складніша. В «Етимологічному словнику української мови» його розглянуто в статті про діалектний вказівний займенник *тот*: «[*тот*] «той», [*тота, тото, тот*], [*натотѣж*] «зненацька»...», але про те, як виник прислівник, нічого не сказано [26 V: 610] (зауваження — «результат подвоєння вказівного займенника *тъ*» — по-яснює лише діалектне слово *тот*, -*a*, -*o*).

Розкрити етимологію і семантику *натотеж* допомагає історія слова. У XVII ст., точніше — в «Лексиконі» 1627 р. П. Беринди — зафіксовано — **Горе**: нарѣчїє, Бѣда, не стойте (*ж*), ѡа, фѣу [39: 27] (гр. οὐα «леле!, ох!, о горе!; фѣ «леле! ой! ох! о горе!»), Уфь: а(х), ахте, або бѣда, не стойте *ж*(ѣ). Зри **горе** [39: 142] та у «Синонімі славенороській»: **Не стойте жъ** увы горе уфь [40: 133].

Проте в цю ж добу в українській мові задокументовано деетимологізовану форму *нестейтыжъ* — у «Граматиці слов'янській» 1642 р. І. Ужєвича: Interiect. dolendi ахъ, вхъ, ѡ, аh, о, *нестейтыжъ* heu [18: 53 зв.], ахъ вхъ ѡ, *нестейтыжъ* hei heu, ah, о [18: 74].

Польські писемні джерела XVI–XVII ст. фіксують форми як близькі до вихідної, так і модифіковані, деетимологізовані: *niestojcie*, *niestocie*, *niestociež*, *niestoty*, *niestotyž*, *niestetyš*, *niestetyž*, *niestytyž* «біда! леле! на жаль» [5: 249–250]. Пор. також *niestotać* «нарікати» [5: 250].

У чеській мові вигук *nestojte* «рятуйте!, пробі! гвалт!» зафіксовано на початку XIII ст., а варіант *nastojte* — з другої половини XIV ст. [4 II: 504] Знаний історик чеської мови Я. Гебауер писав, що первісною є форма *nastojte* — з імперативу дієслова *nastojati* «adesse» («допомагати, захищати» — В.Н.), а *nestojte* — виникла через незакономірну зміну *a* на *e* [4 II: 504].

Відомий польський лінгвіст О. Брюкнер пристав до думки про первинність форми *nastojcie* і твердив: «Це був окрик за злочинцем на гарячому вчинку (нім. zeter), щоб його переслідувати і піймати, отже пішло з *nastojcie* «переслідуйте!», від *nastać* «prześladować»... через непорозуміння заперечення *nie* зайняло місце прийменника *na*; і чехи кажуть *nestojte* поряд із *nastojte*» [3: 361]. Однак у численному матеріалі етимологічного словника слов'янських мов у дієслів **nastati*, **nastojati* ніде не фіксується значення «переслідувати когось, гнатися за ким-небудь», щоправда в ньому є ст.-чеськ. *nastáti* «напирати, насідати на кого-небудь, погрожувати» [78: XXIII: 69–70, 41–42].

Видатний чеський етимолог В. Махек переконливо довів, що форма *nestojte* вихідна й старіша, ніж *nastojte*, але пристав до думки, що в давнину *ne stojte* кричали під час переслідування злочинця [4a:390].

Ми також уважаємо, що первісною, а то й праслов'янською, є форма **ne stojte že* «не стійте ж» — заклик, волення про допомогу до присутніх при будь-якому лиху, біді, горю, при пожежі, стихійному лихові, недобрій пригоді, нещасному випадку, краді тощо. Свідченням цього є те, що сполукою *не стойте жъ* П. Беринда перекладає вокабули *горе*,

уфъ (див. вище). І нині заклики *не стійте* (осторонь), *допоможіть* часто трапляються у ЗМІ, зокрема в Інтернеті.

В українській мові сполука *не стойте ж*, мабуть, дуже давно підлягла деетимологізації і у зв'язку з цим — фонетичної деструкції: *натотез*. Під впливом словосполучень *на лихо, на біду, на гвалт* у ній не замінено на *на*. У ній випав *j*, немає переходу *o > i*. Можливо, тут не минулося без впливу польської мови.

Існує припущення, що польське *nie stojcie* — запозичення з чеської мови (*nestojte*) [2 II: 310].

Отже, як деетимологізований прислівник досліджувану лексему варто писати як цілісне слово — *натотез*.

У листі від 10 вересня 1859 р. до В.Г. Шевченка поет написав: «... що хлопців возив у Херсон... Та тільки чи *притокмив* ти їх у те училище торгового мореплавання? Якщо *притокмив*, ... з хлопців будуть люде...» [Ш. VI: 185].

Вокабулу *притокмити* з перекладом «пристроить, присоединить, определить» у словнику за ред. Б. Грінченка зааспартізовано цитатою з листа Т. Шевченка і з живого мовлення Новоград-Волинського повіту [68 III: 446]. Пор. ще: *утокмити* 1. «устроить, пристроить» (Екат. у.), 2) «устремить» (Мирг. у.), *утокмитися* «устроиться, пристроиться» (Волч. у.) [70 IV: 364–365]. Досліджувану лексему містить також словник Є. Желехівського й С. Недільського: *притокміти* «влаштувати, вміщати; поміщати» [27 II: 761]. Дієслова *утокмити* 1. «устроить, пристроить (на службу), 2. «устремить (взор)», *утокмитися* «устроиться, пристроиться» знайшли місце у словнику А. Ніковського [52:]. Пор. також у російсько-українському словнику В. Дубровського (перше вид. — 1911 р.): **пристраивать...** — определить к месту — *утокміти, притокміти* [22: 322].

Лексему *притокмити* використано в перекладній частині академічного «Російсько-українського словника» (за ред. А. Кримського, С. Єфремова): **определять, определить...** 3. (*на должность*)... (шутл.) *притокмити; пристро[а]ивать ...* 2. (*к делу, на должность, в школу...*) *притокмити, утокмити* кого, що куди [60 III 1: 74.]. Виходить, що Т. Шевченко вжив не вузьколокальний діалектизм, тому не має жодного виправдання те, що лексему *притокмити* не залучено до академічного «Словника української мови» в 11-и томах [70 VII: 65].

До локалізмів у поезії Т. Шевченка, вочевидь, належить іменник *рига* «блювота, блювотиння» (?):

Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкі руки
Тебе поливали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти,
Нехай чорніє, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову *рига* змії
Трупом землю криє

(«Сон (Комедія)») [Ш. I: 269].

Укладачі «Словника мови Шевченка» тут побачили форму (напевне, третьої особи однини теперішнього часу?) дієслова *ригати образн.*! [69 II: 194]. Пор. ще: *риги, гів, м. мн.* 1) «рыдание», 2) «рвота» Лохв[ицкий] у[езд] [68 IV: 15].

Знаний наш лінгвіст О. Синявський ще в 30-х роках минулого століття висунув проблему мовних новотворів Т. Шевченка, навів деякі такі слова з творів поета, зокрема композит *верхотворець*, однак усвідомлював: «Дуже імовірно, що деякі з цих нечисленних новотворів Шевченкових власне й не новотвори, що Шевченко їх десь чув...» [65: 42].

Лексема *верхотворець* насправді не є Шевченковим новотвором. Вона виступає в церковнослов'янському перекладі Канону Івана Дамаскіна (ірмос 3-й), який співається на свято Переображення Господнього і входить до складу молебнів, чину Парастасу: «Небеснаго круга *Верхотворче* Господи и Церкви Зиждителю, Ты мене утверди въ любви Твоей, желаній краю, вѣрныхъ утверждение, едине Человѣколюбче» [46: 262; 49: 237].

О. Синявський уважає, що «до безумовних Шевченкових синтаксичних новотворів належить іще сполучення в нього форм теперішнього чи майбутнього часу з помічним дієсловом «бути»:

Кого ж годуєте *есте*?
Де з нею дінешся *еси*?
(Відьма 97)
(І станом гнучим 9)
Умреш *еси* на самоті
(Неофіти 195)

Таких форм в українській мові нема, і з'явилися вони в Шевченка з аналогії до відомих у народніх говорах і тогочасних письменників архаїчних сполучень форм минулого часу з тим самим помічним дієсловом на означення просто минулого часу. Ці форми є й у Шевченка, напр.:

Пробив *еси* високі скали
(Плач Яросл. 31) тощо»
[65: 44].

Пор. ще:

Добре *еси*, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш...
(«Перебендя»)
[Ш.І: 112]

До цього додамо, що в близько десяти випадках Т. Шевченко використовує *еси* як особову частку у сполучі з формою минулого часу, тобто вживає форми, закономірні з погляду історії мови [1: 494].

У Т. Шевченка натрапляємо на форму *еси* як форму другої особи однини допоміжного дієслова:

Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —

Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам *еси* тепер москаль...

(«Ну що б, здавалося, слова...»)
[Ш. II: 95];

Великомученице кумо!
Дурна *еси* та нерозумна

(Н. Т.) [Ш. II: 369].

Необхідно наголосити на тому, що давні форми дієслова «бути» Т. Шевченко вживає й у своїх листах. Так, у листі до А. О. Козачковського 14 квітня 1854 р. із заслання поет писав: «Поцілуй їх, малих [дітей], за мене і жартуючи скажи їм, що далеко десь старий, лисий, усатий салдат молиться Богу і молячися просить його, милосердного, щоб ви *есте* великі росли і здорові були» [Ш. VI: 78].

Пишучи 10 вересня 1859 р. до троюрідного брата Варфоломія, Т. Шевченко вжив колишню форму перфекта другої особи однини — *зробив еси*: «Пишеш, що тебе не було дома, що тих хлопців возив у Херсон. Добре *зробив еси!*» [Ш. VI: 185]

Це дає підставу припускати, що в Т. Шевченка вживання архаїчних форм дієслова *бути* було не тільки художнім засобом, а й, можливо, фактом живого спілкування, засвоєного в дитинстві з рідної говірки.

Ніхто не може заперечити кардинальної, основоположної ролі Шевченка в історії новоукраїнської літературної мови. З огляду на це вважаємо, що Великий Кобзар заслуговує на те, щоб уся, без винятків, живомовна лексика його творів (із відповідними ремарками в необхідних випадках) була представлена у новому великому академічному тлумачному «Словнику української мови». Належне місце в ньому мають поєсти, зокрема, Шевченкові церковнослов'янським і старокнижні лексеми.

Для того, щоб звичайний читач адекватно сприймав Шевченкові тексти, варто супроводжувати видання його творів словничками *застарілих, рідкісних, старокнижних та церковнослов'янських лексем*.

Необхідно наголосити на тому, що факсимільні видання рукописів Кобзаря, надрукованих старими технологіями, важко читати навіть досвідченим неографам, тому доцільно опублікувати автографи Т. Шевченка, використавши новітні засоби відтворення манускриптів (але «без золота, без каменю» — за доступними широкому дослідникові цінами!). Такою технікою треба видрукувати не тільки «канонізовані» тексти Т. Шевченка, а й варіанти (бо в них є неповторні, важливі для дослідника факти).

Настала пора для полегшення студій над Шевченковими творами видати його автографи з метаграфією текстів літера в літеру зі збереженням авторської пунктуації.

Потрібно повернути до літературної норми деякі елементи Шевченкової мови, несправедливо усунуті з неї, зокрема *и* на початку слова: Бо вернулись Москалики *Иншими* шляхами — («Катерина» [Зба: 71]) та закінчення *-и* в родовому відмінку однини іменників третьої відміни

іменників: Не спинала весна *крови*, Ні *злости* людської («Гайдамаки» [Зба: 206]).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Ш. Тр.л.* — Шевченко Т. Три літа. Автографи поезій 1843–1845 років. — К.: Наукова думка, 1966. — 118 арк. + XV с. [Підготовка текстів та післямови Є.С. Шабліовського].
- Ш. Б.кн.* — Шевченко Т. Більша книжечка. Автографи поезій 1847–1860 рр. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 329 с. + 4 с. [Вступна стаття члена-кореспондента АН УРСР, доктора філологічних наук Є.С. Шабліовського].
- Ш. М.кн.* — Шевченко Т. Мала книжка. Автографи поезій Шевченка 1847–1850 рр. / Підготовка факсимільного видання та передмова Є. Шабліовського. — К.: Наукова думка, 1984. — 431 с. + 47 с. (окремо у футлярі). [Підготовка факсимільного видання та передмова Євгена Шабліовського].
- Ш.* — Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах.
- *Т. 1:* Поезія 1837–1847. — К.: Наукова думка, 2001. — 782 с.
 - *Т. 2:* Поезія 1847–1861. — К.: Наукова думка, 2001. — 782 с.
 - *Т. 3:* Драматичні твори. Повісті. — К.: Наукова думка, 2003. — 589 с.
 - *Т. 4:* Повісті. — К.: Наукова думка, 2003. 598 с.
 - *Т. 5:* Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. — К.: Наукова думка, 2003 — 488 с.
 - *Т. 6:* Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — К.: Наукова думка, 2003. — 629 с.
- Ш. К. 1840.* — *Шевченко Т.* Кобзарь. — С-Пб., 1840.
- Ш. К. 1860.* — Кобзарь Тараса Шевченка. — С-Пб, 1860. — 1860. — 245 с. [Шубравський В.Є. Передмова до факсимільного видання «Кобзаря» 1860 р.] (окрема брошура).

1. A Concorance to the Poetic Works of Taras Shewchenko — Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Ред. й упорядкув. О. Ільницького, Ю. Гавриша. V. 1–4. — Edmonton–Toronto, 2001.
2. *Bañkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego. — Т. 2. — Warszawa, 2000. — 977 с.
3. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa, 1957. — 806 s.
4. *Gebauer J.* Slovník staročeský. D. I–II. — Praha, 1970.
- 4a. *Machek V/* Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1971. — 866 с.
5. *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczyzny. — Wrocław etc., 1968. — 933 с.
6. Slovník jazyka staroslověnského. — D. I–IV. Praha, 1966 – 1997.
7. *Анісов В., Серєда Є.* Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка / Вид. 2-е, доп. — К., 1976. — 392 с.
8. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на церковнославянском языке. — М., 1997. — 1760 с.
9. Библия сирѣ(ч) книги ветхого и новаго завѣта, по языку словенску. Острог 1581 — Львів 2006. — 1956 с.
10. Библия, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Об'єднання Біблійних Товариств. — Б. м., 1990. — 959 + 296 с. (переклад І. Огієнка).
11. Библия. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту / Четвертий повний переклад з давньогрецької мови. — К: Українське Біблійне товариство, 2011. — 1213 с. (переклад о. Р. Турконяка).
12. Богогласникъ. — Почаїв, 1790–1791. — 296 арк.
13. Богогласникъ. — Почаїв, 1805. — С. 12.
14. Відповіді читачам // Українська мова в школі. — 1956. — № 6. — С. 70 – 71.
15. Букварь или Начальное оученіе хоташимъ оучитиса книгъ писмены славенскими, напечатаса во сѣой Кієво-печерской Лаврѣ. ≠ аѣѣа года [тобто 1791 р.]. — [1] + 26 арк.

16. Великий церковный Изборникъ. — Ужгород, 1992. — 989 с.
17. *Вільчинська Т.П.* Концепт-образ «Богородиця» у поетичній творчості Т. Шевченка // Мова і культура. — Вип. 11. — Т. 10(122). — К., 2009. — 368 с.
18. Граматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. — К., 1970. — XXVI + 72 арк. + 86 арк. + 114 с.
19. *Грищенко А.П.* Прикметник в українській мові. — К., 1978. — 207 с.
20. *Деркач Б.* Мінеї-Четї // Шевченківська енциклопедія. — Т. 4. — К., 2013. — С. 238.
21. *Дзира Я.* До питання про джерела архаїзмів у мові творів Тараса Шевченка // Українська мова в школі. — 1961. — № 5. — С. 30–37.
22. *Дубровський В.* Словник московсько-український. — К., 2013. — 463 с.
23. *Дьяков В.А.* Тарас Шевченко и его польские друзья. — М., 1964. — 151 с.
24. *Дьяченко Г. протоиер.* Полный церковнославянский словарь. — М., 2000. — 1120 с.
25. Евангелие от Матфея в славянской традиции. — СПб., 2005. — 185 с.
26. Етимологічний словник української мови. — Т. 1. — К., 1982. — 631 с.
27. *Желеховский Є., Недільский С.* Малорусско-німецкий словарь. — Львів, 1886. — 1122 с.
28. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. — Кн. 2. — Ч. 1 (1701 – 1764). — Львів, 1984. — 131 с.
29. Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новгорода-Сѣверскаго Игоря Святославича. — М., 1800. — 49 с.
30. *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря Шевченка. Поезії 1847–1861 рр.». — К., 1968. — 407 с.
31. *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. — К., 1964. — 271 с.
32. *Льїн В.С.* Курс історії української літературної мови. — Вип. V. Мова творів Т.Г. Шевченка. — К., 1957. — 71 с.
33. *Льїн В.С.* Мова творів Т.Г. Шевченка // Курс історії української літературної мови. — Т. 1 (дожовтневий період) / За ред. акад. І.К. Білодіда. — К., 1958. — С. 211–262.
34. Канон Успення святої праведної Анни // <http://azbyka.ru/days/caa/56>.
35. Інтернет, пошук у Google: Царица неба и земли.
36. Библия Онлайн // http://bible.ucoz.com/load/khristianskie_knigi_online/skachat_biblejskuju_simfoniju/24.
- 36а. Кобзарь Т. Шевченка / Коштом П. Семеренка. — СПб., 1860. — С. 71.
37. о. *Кравчук М.* Книга псалмів. / Переклад українською мовою на основі грецького тексту з поясненнями. — Рим, 1966. — С. 11. (Праці Греко-католицької Богословської Академії. — Т. XXVIII). — 240 с.
38. *Кудрицький Є.М.* До питання про ідейний зміст поезії Т.Г. Шевченка «Світе ясний! Світе тихий» (Лінгвостилістичний етюд на історико-літературну тему) // Збірник праць восьмої наукової шевченківської конференції. — К., 1960. — 320 с.
39. Лексикон славеноросскій и именъ Тлъкованіе П. Беринди / Підгот. В.В. Німчука. — К., 1961. — 272 с.
40. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. В.В. Німчука. — К., 1964. — 203 с.
41. *Максимович М.* Псалмы, переложенные на украинское наречие. — М., 1859. — 44 с.
42. *Медведик Ю.* Лірницький «Богогласник» Порфирія Демущького (до 110-ліття виходу у світ збірника «Ліра та її мотиви») // Мистецтвознавство України. — 2013. — Вип. 13. — С. 79–90.
43. Миняя декабрь. — 4. — Ч. 1. — М., 2002. — 600 с.
44. Молитвословъ. — К., 1992. — 416 с.
45. Молитвословъ. — Почаїв, 1763. — 607 арк.
46. Молитвословъ. — Оунгварь [Ужгород], 1895. — 915 с.
47. Молитвы и песнопения православного молитвослова с переводом на русский язык, с объяснениями и примечаниями Николая Нахимова / Изд. исправл. и дополн. — К., 2003. — 483 с.
48. *Нахлік Є.* «І мертвим, і живим, і ненародженим...», і самому собі: Шевченкове ословлення минулого, сучасного й майбутнього та власної екзистенції. — Львів, 2014. — 471 с.

49. *Нечуй-Левицький І.* Вибрані твори: В двох томах / За ред. і передмов. М.К. Новицького. — Харків, 1937. — Т. 1. — 410 с.
50. *Нечуй-Левицький І.* Твори: В 10-и томах. — Т. I–X. — 1965 – 1968.
51. *Никифор* архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. — М., 1891. — 902 с.
52. *Ніковський А.* Словник українсько-російський. — К., 1927. — 864 с.
- 52а. *Огієнко І.* Релігійність Шевченка // *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Упорядник, автор передмови і коментарів М. Тимошик. — К., 2003. — С. 163–280.
53. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. — К., 2001. — 700 с.
54. *Пилинський М.* (рец.) Словник мови Шевченка // *Українська мова і література в школі.* — 1965. — № 11 (листопад). — С. 86 – 92.
55. Письмо Т.Гр. Шевченка к редактору «Народного чтения» // *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у 12-и томах. — Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті... — К., 2003. — С. 191–195.
56. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись... — М., 1962. — 580 с.
57. Псалтир. — Варшава, 1936. — С. 5. (Праці Українського наукового інституту. Т. XXXVIII. — Серія перекладів Св. Письма та Богослужбових Книг. — Кн. 2). — 87 с.
58. Псалтирь на Малороссийскімъ язиці. Переложивъ П. Марачевскій. 1865 // Автограф зберігається в Бібліотечі Російської АН (БАН). Науково-дослідний відділ рукописів, шифр 1.5.53 — Осн. 1460.
59. *Пуряєва Н.* Словник церковно-обрядової термінології. — К., 2001. — 156 с.
60. Російсько-український словник / Ред. С. Єфремов. — Т. 3. — Вип. 1. — 336 с.
61. *Салмина М.А.* Карна // *Энциклопедия «Слова о полку Игореве».* — Т. 3. — СПб., 1995. — С. 22 – 25.
62. *Свирелин А. протоиер.* Краткий церковно-богослужебный словарь для толкового чтения книг, уяснения смысла Богослужения и обрядов Православной Церкви. — М., 1997. — 318 с.
63. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. — Рим, 1963. — 1070 с. + 352 с. (переклад І. Плюти-Хоменка).
- 63а. Святкова й Загальна Мінея. — К.: Видання ВПЦР, 1927. — С. 48.
64. Симфонія на Ветхий и Новый Завет. — СПб., 1998. — 1500 с.
65. *Синявський О.* Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння // *Культура українського слова.* — Зб. 1. — Х.; К., 1931. — С. 7 – 15.
66. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / Глав. ред. чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесов. — М., 1988 – 2004 — Т. 1 – 7.
67. Словарь русского языка XI – XVII вв. — М., 1975 – 2008. — Вып. 1–28
68. Словарь украинского языка, собранный ред. ж. «Киевская старина». / Ред. с добавл. собственных матер. Б.Д. Гринченко в 4-х томах. — К., 1907–1909.
69. Словник мови Шевченка: В 2-х томах. — К., 1964.
70. Словник української мови: В 11-и томах. — К., 1970–1980.
71. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка, передм. В.Є. Шубравського. — К., 1982. — С. (2010. — 608 с.)
72. *Стус В.* Час творчості. Dichtenszeit. — К., 2005. — 704 с.
73. Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою руськоукраїнською [П.О. Куліша, І.С. Левіцького і Пулюя]. — Відень, 1912. — 825 + 249 с.
74. *Тимошенко П.Д.* Студії над мовою Тараса Шевченка. — К., 2013. — 224 с.
- 74а. *Трембіцький А.* Лірницькі пісні та лірники Поділля // *Народна творчість та етнографія.* — 2003. — № 4. — С.75–86 .
- 74б. Українська мова. — 1956. — № 6 (листопад-грудень).
75. Українсько-російський словник. — К., 1953–1963. — Т. I–VI.
76. Шевченківський словник. — К., 1976–1977. — Т. 1–2. — Мапа до статті «Подорожі Т.Г. Шевченка на Україну».

77. Шейковський К.В. Опыт южно-русского словаря. — М., 1883. — Т. V: Т–Ю. — Вып. 1. — 276 с.
78. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. акад. О.Н. Трубачева. — М., 1974–2014. — Вып. 1–39.

Статтю отримано 06.04.2015

Vasyl' Nimchuk

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE PROBLEM OF OLDBOOK ELEMENTS AND DIALECT IN POETRY OF SHEVCHENKO

Shevchenko is recognized as the founder of modern Ukrainian literary language. The main components idiolect writer was popular and oldbook language.

Poet parted lifelong from the Church Slavonic language Bible. He probably knew by heart Psalmbook Church Slavonic language from his childhood.

Shevchenko often visited churches in celebrations that were Church Slavonic by the origin. The poet was familiar with Middle Ukrainian religious poetry from the collection “Bohohlasnyk.” It is proved that Shevchenko uttered Church Slavonic text in Ukrainian.

Shevchenko generously used the Church Slavonic vocabulary and grammar not only in translation — “rehash” of biblical texts, especially the Psalms, but in their own poems on biblical and secular themes. He founded the sacral and solemn style of the new Ukrainian language. Church Slavonic Shevchenko’s poems are often not adequately interpret by commentators of the works of the poet. Commentators and the lexicographers in rare cases misconstrue token from the native dialect of the master. Shevchenko’s vocabulary should be completely included in the register in register of a new academic “Dictionary of Ukrainian language”. It is time for laying modern “Dictionary of Shevchenko language.” During the publishing of works of the writer it is necessary to add glossary of words that can be obscure for the modern reader.

Key words: Church Slavonic language, dialecticism, Bible, religious celebration, old Ukrainian orthoepy, Dictionary of Shevchenko language.

Мовна мозаїка

ТЕХНОЛОГІЧНА ЧИ ТЕХНІЧНА ПЕРЕРВА?

Сьогодні біля залізничних кас можна прочитати оголошення: **Технологічна перерва з 10.00 год. до 10 год. 15 хв.** На жаль, у цьому оголошенні прикметник *технологічна* вжито неправильно, тому що перерву в роботі чого-небудь, зумовлену якимись зовнішніми обставинами, а не передбачену інструкцією з експлуатації пристрою, приладу механізму, тобто технологією використання їх у певному виробничому процесі, кваліфікують як *технічну*. З огляду на те, що перерви в роботі залізничних кас пов’язані з потребою здати гроші, отримані від продажу квитків, їх правильно називати *технічними*.

Отже, у розкладі роботи кас Укрзалізниці потрібно написати: **Технічна перерва з 10.00 год. до 10 год. 15 хв.; Технічна перерва з 11.00 год. до 11 год. 15 хв.**

Катерина Городенська